

Юрій Бойко

ДО СТОЛІТТЯ ЕМСЬКОГО УКАЗУ

Бад Емс, старовинний німецький курорт, на річці Лан, недалеко від Кобленцу, сонячне мальовниче містечко серед скель, покритих лісом, Бад Емс, що потопає в зелені і квітах, був з давніх-давен славний та прославлюваний письменниками і поетами. Тут виставляв свої оперети Жак Оффенбах, чотири рази перебував тут Достоевський, писали про це місто видатні романісти Б. Фонтане і Т. Манн.¹

Багато мажорно-сонячного сталося в історії Бад Емсу, але не бракує його минулому і похмурих сторінок, від яких віє чимось божевільно жорстоким.

В роках 1594, 1629 і 1631 відбувалися тут відьомські процеси,² катовано жінок і палено їх на вогнищах, а в 1876 р. тут підписав цар Олександр II свій Емський Указ, що ним передбачалося знищити культуру української нації.

* * *

Царська фамілія любила Бад Емс. Олександр II приїжджав до цього міста з царицею й дітьми. Він тут багатократно лікувався. Приймано його з тріумфом. Мініатюрний Бад Емський вокзал набирав у таких випадках празникового вигляду. Пруські вояки, озброєні багнетами, салютували цареві. На вуличках роїлося від російських курортників, серед яких мерехтіли й постаті вельмож. Місцеві бюргери раділи: вони любили блиск і прибутки, фотографи і художники служили цареві своїм мистецтвом. Символом постійної російської прихвности в Бад Емсі стала православна церква, споруджена заходами царя, візантійсько-московська будова, що показно випнула серед інших споруд на побережжі Лану.

Але час ішов. І ставав тривожнішим для російського царя. Революційні народники робилися небезпечними, загрожували життю монарха. Проминули ті часи, коли весь імператорський двір безпечно розташовувався в готелі «Darmstädter Hof».

¹ Gertrud Bach, «Bad Ems in Literatur und Dichtung», *Rheinische Heimatpflege*, 1972, April-Juni 1972, N. 2, S. 130—139.

² Gertrud Bach, *Kleine Chronik von Bad Ems*, Bad Ems 1968, S. 15—16.

1876-го року, 14-го травня, цар прибув до Бад Емсу з бажанням залишитися інкогніто під прибраним ім'ям графа Бородинського, з почетом, в який входили ген.-ад'ютант граф Адлерсберг, його вельможність Рилсєв та ляйбарцт др. Карєлл.³ Прибула група посїла весь будинок Чотирьох Веж («Vier Türme» Haus), який через свою ізольованість був дуже зручний для охорони. У цьому будинку 18/30 травня цар підписав свій соромний Емський Указ.

Цього разу лікування в Бад Емсі не тривало надто довго. Проте справа Указу видавалася російському можновладцеві настільки важливою і спішною, що цей Указ він підписав на курорті. Ген.-ад'ютант Потапов, що був у момент підписання Указу при царєві, в той таки день 18/30 травня, спровадив царське рішення до Петербургу. Відразу підписаний документ уже був у дії, 5-го червня цього ж таки року адміністративні органи в Києві одержали вже потрібні інструкції для перепровадження їх у життя: знов таки доказ послїху. Таємний акт став так активно здійснюватися, що вже в першій половині липня відомості про нього дійшли з Києва до львівської «Правди» й викликали її голосний протест. Чим пояснити цей послїх і цю енергію уряду у його заходах проти українства?

Річ у тому, що російська імперська машина спішно готувалася до війни з Туреччиною. 1876 рік був позначений широкою активністю російської дипломатії в Європі для підготування відповідного міжнародного клімату, що сприяв би російському військовому виступові. Восени переведено ряд заходів щодо стратегічно-військової підготовки майбутньої війни. Русійні нитки всіх приготувань тримав у своїх руках цар, він же вирізьбив і ідеологічну плятформу для війни. 30 жовтня 1876 р. цар у московському Кремлі виголосив перед московським дворянством і громадськими чинниками промову, в якій, між іншим, сказав:

«Я знаю, що вся Росія, разом зі мною, бере найактивнішу участь у стражданнях наших братів за вірою і за походженням».⁵

Але, коли цар промовляв ці слова, вже впали численні жертви добровольців з Імперії, які билися серед партизанів за визволення південних слов'ян. Зі свідчення Драгоманова знаємо, що українська зацікавленість у визвольно-слов'янській боротьбі була особливо помітною. Це можна пояснити тим, що українці в'язали проблему визволення південних слов'ян з надїєю на рівнобіжне власне національне визволення.

З огляду на цю небезпеку цар ішов на прискорене впровадження заборон української культури. Він був уповні свідомий своїх імпе-

³ Ці відомості беру з листа пана бюргермайстра Бад Емсу до мене за датою 6. 2. 76 р. Йому ці дані стали відомі з Бад Емського Державного Архіву.

⁴ Там же.

⁵ С. Татищєв, *Император Александр II, его жизнь и царствование*. С. — Петербург, 1903, т. II, ст. 336.

ріялістичних завдань. Наприкінці життя він у своєму заповітові для сина писав: «...могутність Росії заснована на єдності держави, а тому все, що може хилитися до потрясення цієї єдності і до окремішнього розвитку різних народностей, для неї згубне і не має бути допущене».⁶

Наголошуючи потребу визволення закордонних народів, цар водночас вважав за потрібне гнобити народи, підпорядковані Російській Імперії. Вражає тут той факт, що російський цар був прямим попередником в ідеї й чині для лєнінсько-брежньовської сучасної національної політики.

Емський акт лише був ланкою, щоправда дуже прикметною ланкою, у процесі історичного переслідування українського слова й культури з боку Москви.

Переслідування сягають аж ^{уже} у XVII ст., і розміри їх кожночасно залежали від сили Імперії. Цікаво відзначити, що започатковувачем переслідувань, їх ревним продовжувачем аж по сьогодні, є московська православна церква. Вже патріярх Яким у (1689) році намагався обмосковювати видання Києво-Печерської Лаври.⁷ Петро I-ий 5 жовтня 1720 р. наклав свою цензурну контролю на все українське друкарство на просторах державно-територіальних засягів Росії, «дабы никакой розни и особенного наречия» в українських виданнях не було.⁸ Указ Петра I тяжив над Україною протягом багатьох десятиків років, позбавляючи українську книгу друкарського варстату, завертаючи українське письменство в часи з-перед Гутенберга.

В перших десятиліттях 19 віку, коли ще не стало очевидним, що відродження українського письменства є виразом національного пробудження, справа переслідування української мови була предметом старань окремих цензорів і публіцистів, але з викриттям Кирило-Методіївського Братства нищення українського слова й культури знов піднеслося на рівень важливого державного завдання (1847) року заборонено не тільки твори Шевченка, Куліша, Костомарова. Генерал-губернаторам на Україну вислано доручення: «наблюдать... не питают ли украинцы мысли о прежних вольностях, о гетманщине и о правах на отдельное существование».⁹ Цензурний гвинт зашрубовано так, що заборонялося навіть уживати слова Україна, Малоросія, Гетьманщина.

⁶ М. Корнилович. «Заповіт Олександра II і окраїнна політика», Україна, К. 1924, кн. 1-2, ст. 162; наведені рядки в моєму перекладі.

⁷ Мансветов, Как у нас правилась церковные книги. М. 1883, с. 14, 17, 20.

⁸ Н. Петров, Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии, 1904, т. У, с. 164.

⁹ Императорская Академия Наук. «Об отмене стеснений малорусского печатного слова». 1910, с. 31.

Після смерті Миколи I у зв'язку зі спробами лібералізації державного режиму настало деяке послаблення і в переслідуваннях українства, щоб з 1863 р. відновитися з новою силою.

В липні 1863 р. міністер внутрішніх справ Валуєв видав цензурі спеціальне таємне зарядження, схвалене царем, із заборонаю пропускати до друку будь-які видання українською мовою, призначені для народнього вжитку. Нібито заборона обминала твори красного письменства, але загальний ворожий українству тонус, узятий Валуєвим, не залишав сумніву, що й ці твори будуть проscribeвані. Українську справу в листі до міністра освіти від 18 липня 1863 р. Валуєв трактував, як вияв польської інтриги, в українській мові вбачав російську говірку, зіпсовану польськими впливами.¹⁰

Насправді ж Валуєва непокоїв той факт, що Шевченків національно-соціальный революціонізм знаходив послідовників і загрожував перекинутися в народні маси. Гурток Красовського і Синегуба,¹¹ що серед українців російської армії в 1862 р. провадив національно-визвольну пропаганду, налякав міністерства військове й внутрішніх справ, затурбував царя, призвів до створення Надзвичайної Комісії, що плодом її діяльності й виявилось зарядження Валуєва. Валуєв наголосив засаду імперської політики: вся народня освіта має провадитися панівною державною мовою. Недільні школи на Україні, в яких значною мірою з ініціативи промадянства викладалося українською мовою, зліквідовано. Заарештовано й заслано ряд українських культурних діячів (Чубинського, Кониського, Строніна й ін.), закрито газету «Черниговский листок», а редактора її, Л. Глібова, вислано адміністративним способом із Чернігова.

Удар на неокріпле ще українське відродження був засильний. Кілька років українські видання майже не з'являлися. У 1866 р., наприклад, на всьому просторі Російської Імперії не видано жодної книжки українською мовою.¹²

Та таке довго тривати не могло. Український рух був національною потребою і мусів собі пробивати шлях. Через своїх легальних і заслужених представників у російському світі він морально тиснув на окремих представників влади й добивався від них поступок.

13 лютого 1873 р. відкрито в Києві Південно-Західній Відділ Російського Географічного Товариства, більшість членів якого належа-

¹⁰ Лемке. *Епоха цензурних реформ*. 1859—1865, С. Петербург, 1904, ст. 302—304.

¹¹ Ф. Савченко, *Заборона українства*. 1896., Мюнхен, 1970, с. 1832204.

¹² С. Єфремов, «Вне закона», *Русское Богатство*, 1905, № 1.

ла до «Київської Громади», що й надало Відділові характер переважно української наукової інституції із зосередженням уваги передусім на етнографічних дослідках України. Відділ об'єднав навколо себе широкий актив співпрацівників по Україні, розгорнув величезну наукову працю, приготувавши до друку десятки праць. Враження складається таке, що в Києві виростав прообраз майбутньої Української Академії Наук. Все це викликало тривогу в російських націоналістичних київських колах, штовхнуло Юзефовича, Шульгіна, редакцію «Киевлянина» на інсинуації й доноси, при чому обвинувачення ставилися в широкій площині проти всього національно-українського.

В 1875 р. «Київська Громада» перебрала під свій вплив часопис «Киевский Телеграф», якому довелося популяризувати здобутки науковців в царині україністики та зударитися з російською шовіністичною публіцистикою.

27 серпня 1875 р. з наказу царя створено комісію для дослідження української небезпеки. На чолі комісії став міністр внутрішніх справ, а до складу її введено міністра освіти, обер-прокурора «Святішого Синоду», головного начальника «III Відділу Його Імператорської Величності Канцелярії», голову Київської Археографічної Комісії Юзефовича.¹³

Українська дореволюційна публіцистика традиційно підкреслювала провідну роллю в цій справі Юзефовича, роблячи це з тактичних міркувань; важно було перекласти вину за переслідування культури на безвідповідальну особу, щоб полегшити урядові відворот від вибраного напрямку політики.

Насправді ж Юзефович був лише стараним інформатором, ініціатива в його пропозиціях могла б не мати ніякого успіху, якщо б за нею не стояла монарша воля, політичні переконання царя в потребі русифікаційної політики, що вже в 60-их р. р. так яскраво виявилася на території окупованої Польщі. Форум Комісії був найвищим державним форумом, і постать денунціята Юзефовича тут губилася.

Навряд чи потребувала комісія надхнення від Юзефовича. Вона була свідомо своїх завдань культурного геноциду і сформувала докладний інструктаж для державної адміністрації на Україні, лінією Міністерства Внутрішніх Справ, Міністерства Освіти і «III Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии».

Зміст цього інструктажу в основному такий:

1. Заборонено ввезення українських книжок з-закордону;
2. Заказано видавати будь-які оригінальні чи перекладні твори українською мовою. Винятково дозволялося друкувати історичні пам'ятники, фолклор та твори письменства, але за умови додержання в них російського правопису (що, очевидно, калічив би їх і творив би великі мовні труднощі);

¹³ Савченко, 204.

3. Не дозволялись усі сценічні вистави, публікування текстів до нот та публічні виступи українською мовою;
4. Ухвалено субсидувати москвофільську газету «Слово» в Галичині;
5. Заборонено газету «Киевский Телеграф»;
6. Заряджено підсилити нагляд за навчальними установами, з тим, щоб у них не було якихось дисциплін українською мовою;
7. Доручено знищити українські книжки в нижчих і середніх школах;
8. Наказано перевірити викладацький склад у системі освіти на Україні; винних в «українофільстві» перевести на працю в Росію, а звідти прислати «надійних» викладачів;
9. Ухвалено забезпечити на майбутнє великодержавну контролю шкільництва та переважне заповнення вчительських посад на Україні росіянами;
10. Наказано замкнути Київський Відділ Імператорського Географічного Товариства.

В такому вигляді пропозиції Комісії були ухвалені царем.

Емський Указ залишався неопублікований, невмотивований навіть перед адміністрацією й не дістав також офіційної урядової назви.¹⁴

Цар і його помічники свідомі були злочинності своїх ухвал; хоч вони й не соромилися свого діла, але воліли його робити тихо, без розголосу, не викликаючи реакції світової opinii. Світова opinia і так уже була збуджена і наставлена проти Росії з огляду на її нівеляційно-русифікаторську політику в Польщі в 60-их — 70-их роках.

Таємність мстилася...

Побоювання opinii не тільки закордонної, але і в масах українського народу, що поволі починав пробуджуватися з вікового сну, нарешті, свідомість, що Емський Указ не поставлений юридично на рівень закону, призводили до того, що чиновництво, намагаючися настирливо здійснювати «дух» Указу, хотіло удавати, що нічого нового не сталося і що ніхто нікого не переслідує.

Указ діяв, хоч діяв з перебоями; він завдавав величезної й неправної шкоди українській культурі, яку, кінець-кінцем, не міг спинити в її розвитку.

У статті «К биографии Лысенка» М. Старицький подає кольоритний приклад до ситуації, що постала після Указу.¹⁵ Київські кола ви-

¹⁴ М. Грушевський. «Ганебній пам'яті», Україна, К., 1926, кн. 4.

¹⁵ Киевская Старина, 1903, декабрь, с. 470.

рішили влаштувати український концерт. Афішу видано французькою мовою, виглядало так, що відбудеться французька імпреза.

Співак вийшов на сцену і заспівав:

Дощик, дощик,
Капає дрібненько,
Я ж думала, я ж думала,
Запорожець, ненько.

Співав він ці слова не по-українськи, а по-французьки, щоб обминути осоружної московської мови.

Здивовання публіки змінилося шаленим реготом і перейшло в обурення проти Емського Указу, який став загальновідомою таємницею.¹⁶

Цензори знали, що дух указу полягає не тільки в знищенні українства, але і в компромітації його. Пустити до друку якимсь нікчемство українською мовою було б річчю тільки похвальною!

Після цензури автор нічого не мав права перед друком викреслювати, але режисерові дозволеної п'єси вільно було з міркувань сценічних внести скорочення в надруковану річ.

«Старицький вживав такого засобу: написавши п'єсу, він вписував до неї, особливо спочатку, безліч сцен умисне безглузких, в характері мукюлятури, а іноді то й благонамірено патріотичних ляментаций. Коли цензура в такому вигляді п'єсу дозволяла, тоді Старицький робив викреслення, і п'єса приходила до свого попереднього вигляду. Так було з драмою «Юрко Довбуш». Але коли та п'єса у вигляді, «дозволеному цензурою», попадала до іншої трупи, де не знали секрету автора, то, розуміється, там тільки розводили руками, як міг Старицький написати таку нісенітницю, і одмовлялися таку річ виставляти».¹⁷

Щодо заборони українського театру, то Указ 1876 р. попросту спізнився, українські вистави вже до того вкорінилися, стали популярними в народі, і навіть по свіжих слідах Указу адміністрація не завжди зважувалася переслідувати смільчаків, які брали на себе ризико організувати українську виставу. Інколи, як от у Києві, вистави відбувалися «приватньо», без афіш і без продажу квитків та охоронялися українськими вартівими від наскоку поліції.¹⁸ Адміністрація завдала театрові нашому страшенно болючі рани, але не спромагалася його знищити.

У 1883 році генерал-губернатор Дрентельн заборонив українській трупі «на гарматний вистріл» наблизитися до Києва, та коли під

¹⁶ Єфремов, «Вне закона».

¹⁷ Д. Антонович, *Триста років українського театру*. Прага, 1925, с. 160.

¹⁸ *Український драматичний театр*. К. 1967, с.

тиском opinii його наступник Ігнат'єв змушений був дозволити приїзд українського ансамблю, то українська театральна публіка зустріла акторів з нечуваним у історії світового театру захопленням.¹⁹

Коли запроваджено 1881 р. вимогу протягом одної вистави поруч української п'єси включати російську з такою ж кількістю дій, як і українська, то розвинулася практика 5-хвилинних російських дій, які йшли після української вистави при порожній залі, в присутності жандарма, що пильнував додержання припису.

Заборона видавати твори з різних галузей наукового знання змушувала українських авторів удаватися до белетристичного викладу наукового матеріалу. Так, приміром, з'явилася книжка медичного змісту: «Від чого вмерла Мелася», в якій навітлювано хворобу дифтерит.²⁰

Белетристичні твори, дарма що на них цілковитої заборони не було, переслідувалися послідовно й уперто згідно з «духом» Указу.

У поета В. Самійленка скреслювано, наприклад, опис весни, тут вбачалося політичну алегорію. У іншого автора скреслено фразу: «У нього були довгі вуса, — такі вуса я бачив на малюнках у запорозьких козаків».²¹ Нагадування про запорозьких козаків видалося цензорові незгідним з асиміляторськими цілями уряду.

Як відомо, наприкінці минулого століття і на початку цього С. О. Єфремов належав до того грона діячів, яке провадило перше стає українське видавництво «Вік», і тому певними є дані Єфремова про цензурні переслідування, спрямовані проти «Віку». Єфремов пише: «За період з 1895 до 1903 рік видавництво подало до цензури 230 окремих назв рукописів; із них з'явилось в друку лише 80...»²²

Так після Валуївської інструкції, як і після Емського Указу видання будь-якого пресового органу українською мовою було неможливе, навіть про книжкові серії не можна було думати. Таке тривало до 1905 року. Преса є могутнім чинником організації opinii народніх мас. Саме до організування свідомости народу царська адміністрація і не хотіла допустити. Народ повинен був залишатися несвідомим своїх національно-соціальних інтересів.

* * *

Заборона українського слова викликала гостру реакцію українства на міжнародньому форумі. М. Драгоманов запротестував перед міжнароднім літературним конгресом в Парижі 1878 року і перед таким же конгресом 20-24 вересня у Відні. Його протест з'явився в закордонному журналі «Вольное Слово».²³

¹⁹ Антонович. Триста років..., с. 158.

²⁰ «Об отмене...», с. 42.

²¹ Єфремов, «Вне закона», с. 87.

²² Там же, с. 88.

²³ 1881, № 9.

Віденський журнал «Die ruthenische Revue» в 1903 р. перевів анкету серед культурних діячів західного світу відносно антиукраїнської дії російського уряду й таким чином дістав осудливу опінію низки визначних особистостей щодо царської цензурної політики. Поляки по свіжих слідах Емського Указу висловили енергійно на сторінках часопису «Gazeta Narodowa» свій осуд російському імперіалізові й симпатії до переслідуваної української сторони.²⁴

Українські літературні й наукові сили стали раз-у-раз друкувати свої твори за кордоном, головню в Галичині. Заборона довозу українських видань з-за кордону діяла, але послідовно її провадити було важко. Дещо таки просякало на Наддніпрянщину. З часом розвинулася нелегальна доставка книжок і періодиків через Збруч, особливо з постановам РУП-у. Українці протестували проти Указу ділом.

Українська суспільність була одностайна в засудженні системи заборон цілої культури. Постава інтелігенції знаходила підпертя і в народі. Зовсім не випадково є те, що Борис Грінченко протягом років мав змогу нелегально викладати дітям сільської школи по-українськи, навчаючи їх паралельно й офіційної науки панівною мовою. Протести проти політики нищення культури наростали, набирали організованости, особливо це помітне в кінці 19 і на початку 20 століття, коли протестні ухвали, заяви тощо лунали з Чернігова, Харкова, Полтави, Новомосковського, Борзни і. т. д.

Наставу осуду повсякчас відчувала адміністрація, це робило її нервовою, призводило до того, що деякі цензори відступали від приписів, деякі високі адміністратори пробували доводити недоцільність бодай частин заборон.

Уряд змушений був дисциплінувати своїх чиновників.

Вагання довели до того, що Емські постанови наново переглядалися в 1881 році спеціальною нарадою. Та старі ухвали в принципі залишилися дієвими й після цього. Бачачи неуспіх своїх заходів у викоріненні українства, урядові чинники видавали нові потвердження заборон, ще більше зашрубували цензурний прес в р. 1892, 1894, 1895.

Все це не давало урядові бажаних наслідків, але коронувало українську культуру в очах народу терновим вінком.

Серед факторів, які підважили могутність Російської Імперії й повалили самодержавство, зовсім не останнє місце належить Емському Указові.

Та, на жаль, історія геть не завжди є вчителькою життя. Нинішні кремлівські можновладці у своїх русифікаційних заходах, у своєму насаджуванні панівної культури на Україні є вірними учнями сатрапа Олександра II.

Реалістичні дані суспільного розвитку приводять до переконання, що й їхня імперіалістична практика завалиться у прийдешньому, і завалиться вже остаточно й назавжди.

²⁴ Lwow, 1876, No. 160, 161.